

А.А. Коцута
аспірантка кафедри педагогіки
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті досліджуються особливості навчально-виховного процесу у єврейських національних навчальних закладах Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

В статье исследуются особенности учебно-воспитательного процесса в еврейских национальных учебных заведениях Волынской губернии в конце ХІХ – начале ХХ в.

The article focuses on the features of educational process in the Jewish national educational establishments in Volhyn province at the end of the ХІХth – at the beginning of the ХХth century.

Одним із засобів збереження єврейства в умовах русифікації Південно-Західного краю Російською імперією було започатковано становлення та розвиток «волинського» хедера (традиційна єврейська початкова школа). Оскільки до середини ХІХ ст. єврейське шкільництво майже не контролювалося царським урядом, то на всій території Волині навчанням дітей займалися меламеди, і мета їх діяльності зводилася до вивчення заповідей Тори (нормативної частини іудаїзму), яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв; вивчення Талмуду (кодексу єврейських законів); знайомства з національними звичаями, обрядами, особливостями побуту, естетичними цінностями єврейського народу. Методика навчання була недосконалою, заняття іноді тривали 10–11 годин «майже без перерв на твердій лаві без спинки» [1, с. 117]. Крім того єврейські вчителі не завжди дотримувалися вимог до навчання.

Зазначимо, що звичайні трактати Талмуда, які вивчалися в хедерах волинського краю, мали чисто юридичний зміст, наприклад, положення про шлюб і розлучення. Що ж хлопчик виносив із хедера? Одні тільки сухі обряди та заборони. Внаслідок хедерного виховання у єврея на все життя розвивалася нетерпимість не тільки до іновірців,

але й до своїх єдиновірців, він не дотримувався всіх обрядів, які, за його поняттям, вважав священними [2, с. 20].

В кінці XIX ст. для впровадження навчальної програми в єврейських початкових школах, російський уряд намагався встановити вивчення російської мови і загальноосвітніх предметів, забезпечення літературою. І. Шульковський писав: «Програма єврейських предметів у волинському хедері одностороння і вузька. Якщо ж прийняти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року і велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою [...] Розмовно-єврейській мові діти навчаються в 55 хедерах, але ніякого освітнього характеру мова ця не має» [3, с. 29-45].

Для кращого засвоєння матеріалу під час навчального процесу вчителями використовувався наочний метод: ілюстрування. Варто зазначити, що прийоми навчання були недосконалими, одноманітними. Так, вивчивши букви, учень вчив слова, починав читати молитви. Оскільки не було ні букварів, ні збірників спеціальних текстів, то замість підручника використовувався молитовник, який був основним засобом навчання. У хедері учнів не вчили письмової грамоти. Якщо батьки бажали, щоб їхні діти навчалися писати, то вони домовлялися з учителями про індивідуальні додаткові уроки. Під час навчальної діяльності у початковому навчально-виховному закладі спрацьовували наочний (самостійного спостереження) та практичний методи: оскільки, навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість стежити за службою в синагозі, та брати участь у загальній молитві.

У другій половині XIX ст. для контролю за навчанням учнів і підготовкою викладачів була утворена Волинська губернська єврейська училищна комісія. У її обов'язки входили звіти утримувачів хедерів і меламедів про місцезнаходження хедеру, його розряд (перший чи другий), подання списків учнів, свідчення батьків дітей, що вони задоволені навчанням.

Не дивлячись на посилення контролю за рівнем викладання, меламенти часто ігнорували рішення, прийняті урядом. У січні 1866 р. дирекція училищ Волинської губернії повідомляла: «В хедерах другого розряду діти майже зовсім не навчаються російській мові, а якщо вивчають, то дуже погано. Єврейської граматики діти не вчили. Біблію тільки читали, але не перекладали. Арифметику взагалі не вивчали» [4, арк. 31-36].

Зазначимо, що у кінці XIX ст. методи і засоби навчання у талмуд-торах були примітивними, схожими з тими, що панували у хедерах, бо відрізнялися лише більшою кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерством народної освіти у 1852 р. було видано розроблену фахівцями програму викладання єврейських предметів в єврейських училищах та перелік релігійних статей, які повинні були вивчатися [5, арк. 41-43].

У 80-х – 90-х роках XIX ст. на Волині виникло багато талмуд-тор нового типу. Вони стали важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Крім звичних єврейських предметів (Біблія, молитви, давньоєврейська мова, ідиш) вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, малювання, правопис, співи, гімнастика. У більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії не тільки зросла кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими.

На нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв у 1910 р. було наголошено: «Реформована талмуд-тора в значній мірі наближається до нормального типу елементарної школи. У більшості випадків вона дає ґрунтовну початкову освіту із загальних предметів, тобто з російської граматики, арифметики тощо. Постановка викладання єврейських предметів у більшості випадків більш чи менш правильна [...] Взагалі, педагогічні і гігієнічні умови у реформованій талмуд-торі, якщо і не завжди нормальні, то наближаються до норми» [6, с. 8].

В 1914 р. у Волинській губернії всього знаходилося 2655 навчальних закладів, з них 567 хедерів, у яких навчалося 9233 учнів [7, с. 64]. На початку XX ст. розгортаються дискусії серед учителів, прогресивних єврейських діячів та посадових осіб щодо проблем і перспектив розвитку хедера. Результатом їх стало впровадження в навчально-виховний процес значної кількості різних експериментальних програм, розробка нових проектів реформування початкових шкіл.

У XIX ст. на Волині рівень єврейського шкільництва визначався не освітніми критеріями і віком учнів, а якістю вивчених релігійних текстів. Особливою рисою навчання у єврейській школі було те, що хоча не всі учні, особливо початківці, могли засвоїти весь розділ за шість днів, вони були змушені розпочинати вивчення наступного матеріалу з іншими вихованцями [8, с. 59-65].

Варто зазначити, що згідно з «Положення про рабинські училища» впливає, що навчання тривало два роки і його метою було надання учням ґрунтовних і поглиблених знань, які були необхідними для рабина. Після закінчення навчання усі учні проходили річну практику у рабина. На даному курсі (рабинів) учнів навчали єврейських предметів відповідно до програм, укладених Комісією для євреїв Росії [9, арк. 63]. Надзвичайно важливим для євреїв було вивчення мови ідиш, яка відкривала шлях до вищої освіти й інтелектуальної діяльності.

Зазначимо, що при вивченні ідиш вихованці мали великі труднощі: євреї Волині говорили на цій мові, а державною була російська, до того ж викладачі використовували не вдосконалені методи навчання. «В наших училищах, – писав І. Горовиць, – метод навчання єврейської мови нібито систематично направлений на те, щоб назавжди відвернути від нього вихованців» [10, с. 2]. Методика вивчення єврейських предметів полягала у «зазубрюванні» програмного матеріалу, а історія єврейського народу вивчалася вихованцями за найбільш скороченим нарисом німецьких підручників, з якими важко було впоратися найстараннішим учням [11, с. 18-58].

Крім того, рівень підготовки й методи навчання викладачів училища рабинів були неоднаковими. Вчительські колективи навчальних закладів складалися як з євреїв, так і з християн: викладання єврейських предметів покладалося лише на вчителів-євреїв, загальним предметам могли навчати як одні, так й інші, які отримали це право установчим порядком [11, арк. 63]. У той час як викладачі-євреї, як правило, не мали вищої освіти, то викладачі-християни мали середню і вищу освіту, а також краще володіли методикою навчання та виховання. Природно, що усі ці аспекти безпосередньо впливали на майстерність та якість викладання предметів, їх засвоєння учнями.

Враховуючи, що в багатьох єврейських школах навчання було позбавлено педагогічних основ, викладачі Житомирського рабинського училища багато уваги приділяли поширенню прогресивних методик навчання, ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів з передовим прогресивним досвідом.

Зазначимо, що більшість молитов, які діти вивчали, були на івриті, який вважався священною мовою, і знання його було важливою умовою вивчення текстів для рабинів. Оскільки, діти волинських євреїв говорили мовою ідиш. То вони часто не розуміли змісту прочитаного,

що засвідчує не вдосконалення навчання при організації навчально-виховного процесу.

Серед євреїв-викладачів, більшість з яких не мали вищої освіти, були такі, що працювали творчо і натхненно, вдосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети «Рассвет» писав: «У середовищі вчителів-євреїв зустрічаються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас найрізноманітніших знань. Так, що деякі російські вчителі могли б у них чомусь повчитися [...]» [12, с. 2].

Зауважимо, що значний внесок у поширення знань серед єврейства зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч товариства розповсюдження освіти серед євреїв, поет, математик і педагог. У 1840 р. у Лондоні він видав поему «Битва», де мовою Біблії описав правила шахової гри. У передмові до поеми Я. Ейхенбаум пропонував читачам цієї книги використовувати прийоми зіставлення, порівняння, а також завдання на аналогію, на доповнення для вдосконалення мислення та розмовного мовлення учнів.

Він переклав на древньоєврейську «Елементи» Евкліда та «Курс чистої математики» французького вченого Луї Бенджамена Франкера. У своїх перекладах підручників (у додатках) Я. Ейхенбаум рекомендував для використання учнями різні групи завдань, зокрема з креслення, малювання, побудову графіків та інше. Також надзвичайно цікавою і змістовною була літературна спадщина Я. Ейхенбаума [13, с. 79-90].

У спільноті викладачів єврейських предметів, майстрів педагогічної справи, в Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет та історик А. Гоглобер (член Товариства розповсюдження освіти серед євреїв), який написав «Граматику єврейської мови» (за якою навчалися учні Житомирського рабинського училища). Оскільки навчання грамоти було для великої кількості дітей єврейської бідноти надто складним (вони цілоденно перебували в російськомовному дитячому середовищі на вулиці особливо влітку), вчений-методист пропонував при ознайомленні з певними поняттями та новими словами використовувати такі методи, як порівняння, зіставлення, а також вивчення нового матеріалу методом бесіди та постановкою питань, які спонукали дітей до роздумів, розмірковувань над власною долею та місцем в суспільному житті.

Він написав історико-методичний посібник «Критичний погляд на історію караїмів». У ньому автор пропонував викладачам училища використовувати у своїй діяльності цілу низку прийомів (порівняння, аналогії, бесіди, зіставлення, діалог та інші). Важливо зазначити, що у 1866 році А. Готлобер склав лист-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти. Він також був одним із організаторів своєрідного методичного центру для надання допомоги єврейським навчальним закладам.

Викладач єврейської мови Х. Лернер, який 22 роки працював у Житомирському рабинському училищі, у 1859 році написав і видав у Лейпцизі підручник з «Граматики єврейської мови». Цей підручник був схвалений Міністерством народної освіти і рекомендований як підручник у державних єврейських навчальних закладах. [14, с. 8].

Особливістю цього підручника було те, що в ньому пропонувалися бесіди на теми звичаїв, традицій та культури єврейського народу. Суттєво те, що з кожної теми дітям пропонувалися короткі оповідання морально-етичного спрямування, котрі спонукали учнів до роздумів над їх злидним життям, а також до пошуків кращого місця на цьому світі. Зауважимо, що дійсно доля синів ізраїлевих була в ті часи надто важкою. Проте багато з них залишили помітний слід на Волинській землі (серед них особливо варто відзначити класика єврейської літератури, випускника цього училища з м. Бердичева Шолом Алейхема).

«Положення про рабинські училища» вказують на те, що для нагляду за веденням єврейських предметів Міністром народної освіти призначили інспектора. До його обов'язків входило перевіряти роботу вчителя, методи та форми, які він використовував при поясненні нового матеріалу та перевірці домашньої роботи. Інспектори були присутні на всіх іспитах. [15, арк. 63]. Так, із рапорту інспектора Ейренбаума у Житомирському рабинському училищі відомо, що перевірка єврейських предметів вимагала багато часу й зусиль. Саме тому він також викладав єврейські предмети, просив про призначення не одного вчителя, оскільки його власні уроки дуже часто збігалися з тими, які потрібно перевіряти. [16, арк. 17].

На основі затверджених у 1844 р. «Основ освітньої справи євреїв» у Волинській губернії розпочинається процес створення державної системи єврейської освіти. Зокрема, для її керівництва, а точніше для контролю за традиційними єврейськими навчальними закладами в краї було створено губернську, Рівенську, Новоград-

Волинську, Острозьку, Луцьку повітові єврейські училищні комісії. Останні займалися єврейською освітою в своїх і сусідніх повітах [17, арк. 48]. Комісії стежили також і за тим, щоб у навчальних закладах не використовувалася заборонена література. Перевірки комісій засвідчили, що в середині XIX ст. на Волині основу системи освіти єврейської молоді продовжували становити бет-мідраші і хедери. Цікавим для нашого дослідження є звіт інспектора державних училищ П. Могилянського, який проводив перевірку навчальних дисциплін у Житомирському рабинському училищі. Проаналізувавши стан справ у навчальному закладі, інспектор зробив висновок, що після проведення іспитів із загальних дисциплін учні показали такі результати: знання теоретичного матеріалу з російської граматики; викладання риторики проходило на належному рівні, але вибір вправ не був корисним; математичні дисципліни викладалися без великих успіхів і діяльність учителя Скальського потребувала більшого нагляду та допомоги; результати з географії були достатньо позитивні, а з історії із середніми; німецька мова викладалася учителем Зейберлінгом погано і недбало; учні показали досить високі результати з чистописання та малювання [18, арк. 1-3].

Вище зазначені матеріали вказують на те, що Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу з метою отримання інформації про стан навчально-виховного процесу в закладі. Це сприяло тому, що деякі викладачі-євреї Житомирського рабинського училища стали багато уваги приділяти поширенню прогресивних методів навчання та ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим досвідом [19, арк. 16].

Аналіз архівних матеріалів доводить, що з метою перевірки знань та умінь учнів училища з кожної дисципліни та відповідно до затверджених програм проводилися іспити (метод контролю знань). Таким чином, у Житомирському рабинському училищі іспити були трьох типів: попередні, річні та випускні [20, арк. 63]. Попередні іспити складали усі ті, хто вступив до навчального закладу. Метою їх проведення було встановлення рівня знань майбутнього учня, що давало змогу визначити клас, в якому він мав навчатися. Попередні іспити відбувалися перед початком навчання і були обов'язковими для всіх учнів, тому що правила училища не дозволяли приймати учнів на навчання під час навчального року.

Річні іспити проводилися після закінчення навчального року з метою отримання результатів знань учнів з дисципліни, що вивчалася. Учні задавали усні запитання відповідно до програми і на розсуд вчителя. Випускні іспити складали учні після завершення навчання на педагогічному курсі та ті, збиралися отримати право на викладання в училищах.

З'ясовано, що для забезпечення єврейської початкової освіти використовувались також методи стимулювання: метод забезпечення успіху; методи контролю: усний: індивідуальний та фронтальний; письмовий; метод самоконтролю. Забезпечення навчальної діяльності в Житомирському рабинському училищі здійснювалося шляхом використання різних форм (індивідуально-групової та класно-урочної); видів (від догматичного до пояснювального); методів (словесних, наочних, практичних); контролю (усного, письмового) і засобів (підручники, слово вчителя та священика).

У XIX ст. в підходах до єврейської освіти можна виділити три напрямки: традиційний (консервативний), просвітницький (прихильники руху Гаскалі), офіційний (державний). Російський царський уряд не тільки не сприяв відкриттю навчальних закладів для єврейських дітей, але й системно стримував розвиток єврейського шкільництва. Царизм цілеспрямовано здійснював реакційну політику у ставленні до єврейської мови. Зазначимо, що системний характер добродійної допомоги єврейській громаді на розвиток освіти якраз і став виявлятися тоді, коли почали активно створюватися єврейські навчальні заклади (талмуд-гори, рабинські училища).

Єврейський народ, ще будучи підданим Речі Посполитої, створив свою систему початкової освіти, мав розмовну мову (ідіш) і книжну (давньоєврейську – іврит), віддано виконував релігійний заповіт єврейської віри, навчав синів грамоти. Система єврейського шкільництва, яка утворилась на Волині, складалася з традиційних шкіл: хедери, талмуд-гори, ісшиботи, недільних та молитовних шкіл; приватних і державних навчальних закладів. Єврейська нація стала одним з найбільш освічених прошарків населення.

Досліджено, що організація навчально-виховної діяльності єврейських навчальних закладів була визначена низкою документів: указами Дирекції народних училищ Волинської губернії, статутами, навчальними програмами з предметів та положенням «Про училища рабинів». Встановлено, що інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального

округу перевіряли організацію навчально-виховного процесу у єврейських училищах, що сприяло поширенню інноваційних методів навчання (словесних, наочних та практичних, методу забезпечення успіху в навчанні) та використанню пояснювального виду навчання; ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів із передовим досвідом. Для забезпечення єврейського шкільництва використовувались також метод стимулювання: метод забезпечення успіху; методи контролю: усний, індивідуальний та фронтальний; письмовий; метод самоконтролю.

Список використаних джерел та літератури

1. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. Ч. 2 (1772–1882 гг.) / Ф. Кандель. – Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1990. – 295 с.
2. Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах / Л. Биншток // Еврейский вопрос. – СПб., 1866. – С. 18-58.
3. Шульковский И. Хедер на Волыни / И. Шульковский // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 17. – С. 42-43.
4. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1516. – 194 арк.
5. ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 6. – 43 арк.
6. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 2-18.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1914. – 145 с.
8. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 59-65.
9. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (парагр. 24-25).
10. Горовиц И. О раввинских училищах / И. Горовиц // Рассвет. – 1860. – № 28. – С. 2.
11. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (парагр. 18-19).
12. Кореспондент // Рассвет. – 1860. – № 19. – С. 2.
13. Меламед Е. Известный Эйхенбаум. История одной судьбы / Меламед Е. // История и культура. Евреи в России. Вып. 3. – СПб., 1995. – С. 79-90.
14. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 148. – 8 арк.
15. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк. (параграф 77-78, 81, 82).
16. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 27. – 17 арк.
17. ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – 48 арк.
18. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 24. – 3 арк.
19. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 314. – 16 арк.
20. ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 63 арк.